

jegyzésünk van: a napi- és hetilapoknál a kelet föltüntetése volna kívánatos, ugyanazon tárgy ismétlődő feldolgozására pedig utalásokkal lehetett volna felhívni a figyelmet.

A részletes szó- és tárgymutatón kívül Elekfi László munkáját dicséri a kötet szerzőjéhez méltó, emléke előtt tisztelgő előszó is. Fölvázolja benne Ferenczypályafutását, jellemzi egyéniségét, és értékeli nyelvemvelő munkásságát. Helyét kijelölve, megállapítja, hogy eleven érdeklődése és korszerűségigénye mellett is lényegében megmaradt hagyományörző nyelvemvelőnek: „ő a nyelvvédők nemzedékének utolsó nagy egyénisége” (9). Hivatásának nemes lelkesültsége azonban fölébe tudott emelkedni a meghaladott hagyománynak; a szavak értő használójáról, a szó hitelét éreztető íróról szólva pedig önkéntelenül az eszményi nyelvemvelőt, önmagát is jellemzi: olyan egyéniség, „aki testestül-lelkestül benne él a nyelvközösségben, a beszélt nyelv valóságában, akit csak nevel és tanít és ilhet, de nem szakít el ettől a realitástól, nem rokkant mesterkéltté a betű” (Magyar nyelvhelyesség 377).

Kovalovszky Miklós

Tolna megye földrajzi nevei

Vadas Ferenc vezetésével gyűjtötték a Tolna megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette: Hajdú Mihály, Király Lajos, Ördög Ferenc, Rónai Béla, Szabó József, Vadas Ferenc. Szerkesztette: Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. A német nyelvi átirást lektorálta Hutterer Miklós. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó. 842 lap. Megjelent Tolna megye Tanácsának támogatásával.

1927-ben a magyar nép anyagi műveltségének kiemelkedő tudósa, Györffy István keserűen panaszolta fel a magyar földrajzinév-gyűjtés siralmas állapotát: „Minél inkább előtérbe tolul a tulajdonnevek vizsgálatának fontossága, annál szomorúbban látjuk, hogy helyneveink még ma sincsenek összegyűjtve és kiadva. Mintha a hely- és személynévek a magyar nyelv mostoha gyermekei volnának! A közzszókat a szótárak egész sora őrzi. Szakemberek szótározzák a régebbi és jelenkori irodalom nyelvanyagát. A helynevek rendszeres gyűjtése dolgában pedig Pesty Frigyes 1864. évi gyűjtése óta alig történt valami” (MNy. 23: 111).

Györffy István jogos panasa nem maradt a pusztában kiáltónak szava. Akadtak szakemberek, ha nem is mindjárt, hanem hosszú évek vagy évtizedek múlva, akik hozzáláttak a magyarlakta tájegységek földrajzi neveinek összegyűjtéséhez, a gyűjtés irányításához. A kezdeményezés érdeme a kolozsvári Szabó T. Attiláé. 1942-ben közzétett, „Kalotaszeg helynevei” című könyvében gazdag élő és történeti helynévanyagot mutatott be, példát adva a gyűjtés módszerére és a gyűjtött anyag elrendezésére egyaránt. A következő nagy lépés az volt, hogy szakképzett nyelvészek irányításával egy-egy megye (vagy járás) pedagógusai elvállalták megyéjük (járásuk) földrajzi neveinek összegyűjtését. Zala megye volt az első, amely az így összegyűjtött anyagot 1964-ben közzétette. Zala megye nyomán, a zalai példa megtermékenyítő hatására hamarosan sorjázni kezdtek a kisebb-nagyobb járási és megyei kötetek (Polgári járás, Egri járás, Somogy megye, Füzesabonyi járás, Hevesi járás stb.). S közben állandóan finomodtak, tökéletesedtek a gyűjtésnek és a közzétételnek a módszerei is. A kataszteri térképeknek és Pesty Frigyes gyűjtésének a bevonása bizonyos történeti perspektívát adott a frissen gyűjtött helynévanyagnak. Értékes újítást jelentett a Somogy megyei kötetben a megyében használatos földrajzi közneveknek önálló fejezetben való bemutatása.

S most itt van előttünk a tizenkilenc megye közül egy újabbnak a pompás kötete: Tolna megye földrajzi nevei (a továbbiakban: TMFN.).

A földrajzi nevek összegyűjtése tekintetében Tolna a legnehezebb megyéink közé tartozik. Hogy miért, arra választ kapunk megpróbáltatásokkal, fordulatokkal teli történetének vázlatos áttekintéséből.

A magyar honfoglalást követő századokban a török hódoltság állandósulásáig, 1541-ig Tolna megye lakosságának túlnyomó többsége magyar volt. Tőlük való a megye régi földrajzi neveinek zöme. Szórványosan éltek még itt besenyők, s már a középkorban, az 1389. évi rigómezei csatavesztés után megkezdődött a törökök elől menekülő szerbek folyamatos betelepülése is. A török hódoltság alatt a megye lakossága katasztrofálisan megfogyatkozott, számos falu teljesen elnéptelenedett, elpusztásodott. Tösgyökeres magyar lakosság úgyszólván csak a Sárköz megközelíthetetlen mocsarai között maradt nagyobb számban. A megye újratelepítése mindjárt a török kiűzése, 1686 után megindult. Északról magyarok, délről pedig szerbek húzódtak a néptelen, elvadult tájra. 1696-ban Tolna megyében 488 magyar és 448 szerb háztartást írtak össze. (L. Bellér Béla: A magyarországi németek rövid története. Bp., 1981. 63.) A szerb terjeszkedést visszavetette II. Rákóczi Ferenc szabadságharca, amelynek több győztes ütközetét Tolna megyében vívták s amellyel a szerbek szembefordultak. Helyettük a Tolna megyei földesurak németeket kezdtek betelepíteni Hessen, Fulda, Mainz, Frankfurt, Karlsruhe vidékéről. Németországból a telepesek a Dunán hajóztak le Tolnáig, s onnan szekereken, gyalog mentek tovább a lakatlan vagy gyér lakosságú falvakba. A legnagyobb telepítő a temesi bánság kormányzója, C. F. Mercy gróf (1666 – 1734) volt. A XVIII. században 56, a XIX. században pedig 5 Tolna megyei helységbe költözött kisebb-nagyobb számban német telepes. (L.: Pataki: Tolna. 16 és Bellér i. m. 63–7.) Ennek következtében kapta Tolna (Somoggal és Baranyával együtt) a németországi irodalomban a *Schwäbische Türkei* (= Sváb-Törökország) megjelölést. A második világháború ismét jelentős változásokat hozott Tolna megye nemzetiségi összetételébe. A németiség száma a felénél kevesebbre csökkent. Az 1945. évi potsdami háromhatalmi (Nagy-Britannia, Szovjetunió, USA) értekezlet ugyanis határozatot hozott a Magyarországon maradt német lakosságnak Németországba való rendezett áttelepítéséről. Ennek a határozatnak a végrehajtásaként folyt 1946 januárjától júniusáig a németiség kitelepítése Németország amerikai megszállási övezetébe, majd 1947–1948-ban Németország szovjet megszállási övezetébe. Országosan a német lakosságnak több mint a felét telepítették ki. Ez lehetett a kitelepített németek aránya Tolna megyében is. A kitelepítettek helyébe az 1946-ban kötött magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény alapján a Csallóközből és Szlovákia más területeiről sokezer magyar család költözött. De jöttek magyar családok Jugoszláviából, a Bácskából és Horvátországból is. Legnagyobb számban az 1941-ben Bukovinából átköltöztetett székelyek telepedtek meg a németiség helyén. Hosszú bácskai és dunántúli hányattatás után 1946–1947-ben 2665 bukovinai székely család kapott Tolna megyében házat és földet. A mai Magyarországnak Tolna a „legszékelyebb” megyéje. (L. Pataki: Tolna. 17.) Kéty lakosságának nagy része a bukovinai Hadikfalváról, Kakasde pedig a bukovinai Andrásfalváról származó székely.

Amilyen sokrétű Tolna megye népessége, olyan sokszínű a földrajzi névanyaga is. Minden itt lakó nép és népcsoport hozzájárult valamivel a formálásához, gazdagításához. S ez különleges felkészültséget követelt a gyűjtőktől és közléteveőktől egyaránt. A fő nehézséget a nagyszámú német földrajzi név okozta. Tolna megye következő helységeiből gyűjtöttek össze jelentősebb mennyiségű német földrajzi nevet: T a m á s i j á r á s: Belecska, Nagyszékely, Keszőhidegkút, Udvari, Pári, Szárazd, Gyönk, Diósberény, Szakadát, Varsád. P a k s i j á r á s: Németskér, Bikács, Dunakömlőd, Györköny. D o m b ó v á r i j á r á s: Dúzs, Csibrák, Kurd, Mucsi. B o n y h á d i j á r á s: Kalaznó, Hőgyész, Felsőnána, Murga, Kéty, Tevel, Zomba, Závod, Kisdorog, Lengyel, Kisvejke, Nagyvejke, Tabód, Bonyhádvarasd, Mucsfa, Kakasd, Aparhant, Izmény, Györe, Majos, Bonyhád, Grábóc, Nagymányok, Máza, Váralja, Kismányok, Mőcsény, Cikó, Bataapáti, Mórág.

S z e k s z á r d i j á r á s: Kistormás, Tolna, Mőzs, Szálka, Alsónána, Várdomb, Bátaszék. A TMFN. törzsszövege e községek frissen gyűjtött földrajzi névanyagát is a magyar ábécé betűivel szerepelteti, hiszen a helynévgyűjtemény elsősorban hazai használatra készült. De azok számára, akik nem tudnak magyarul, két mutató is lehetővé teszi a megye német földrajzi neveinek megismerését: az egyik német dialektológiai átírásban (525–77), a másik pedig német köznyelvi alakban (811–41).

A megbízható anyagot tartalmazó és jól szerkesztett földrajzinév-gyűjtemények nemcsak a nyelvészek, hanem a történészek, néprajzosok, földrajzosok, térképészek és egyéb szakemberek számára is a különféle ismeretek valóságos tárházai, amelyekből sok hasznot lehet meríteniük. Így a TMFN. alapján lehetségessé válik – egyebek között – több elpusztult középkori helység fekvésének pontos megállapítása. Néhány példát mutatok be. A középkori Sárköznek *Ete* volt a legnagyobb települése. A török hódoltság idején, 1591-ben a falu teljesen elpusztult, lakói Decsre menekültek. (L. Pataki i. m. 76.) A falunak még a helye is feledésbe merült. Magyarország történeti földrajzának legkiválóbb régi ismerője, Csánki Dezső 1897-ben még azt gyanította, hogy Ete „Bátaszék és Bonyhád vidékén feküdt, a mai tolna–baranyai határszélén” (Csánki 3: 424). Nos, a TMFN.-ben azt találjuk, hogy Decs belterületétől nyugatra egy korábban legelőként, most szántóként hasznosított határrésznek ma is *Eteváros*, *Ete vára*, *Városhel*, *Etedomb* (TMFN. 483) a neve. Itt volt hát a középkori Ete. Így tudja ezt a helyi hagyomány is: „A hagyomány szerint itt város állt. A törökök feldúlták és elpusztították. Régészek templom maradványaira bukkantak, és pénzeket, cserépedényeket is találtak” (uo.). – A török időkben néptelenedett el a középkori *Kercsmény* ~ *Körösmény* is. Csánki (3: 434) a következőképpen lokalizálja: „Döbrököz vidékén feküdt, a hol ma, ék. e helységtől, a göröcsmén(y)i malom őrzi nevét.” Valóban, Döbrököz belterületétől északnyugatra (s nem északkeletre!) ott találjuk a *Göröcsmény* és az *Öreg-Göröcsmény* (TMFN. 271) nevű határrészt. Az utóbbiról ezt olvashatjuk: „A hagyomány és P[esty Frigyes]. szerint itt volt Göröcsmény középkori falu. P. szerint a templom falai láthatók” (i. h.). – A középkorban Tolna megyei falu volt *Torostyán* is. (Csánki (3: 455) ekként tudósít róla: „A pécsi püspökségé volt; úgy látszik Szász [ma: Szászvár] vidékén (a mai baranya–tolnai határ mentén) feküdt.” A Szászvárral határos Mába belterületétől dél-délnyugatra csakugyan megtaláljuk *Torostyán-t* (TMFN. 374). A határrész ma erdő, korábban szőlő, Pesty Frigyes idejében pedig szántó volt.

A mondottakból bizonyára kiviláglik, hogy Tolna megye pedagógusai és a munkálatokat irányító nyelvészek nagyszerű új művel gazdagították a magyar földrajzinév-gyűjtemények egyre gyarapodó sorát. Átvették a korábbi helynévgyűjteményekből mindazt, amit jónak tartottak (pl. a földrajzi köznevek kiválogatását a földrajzi tulajdonnevek tömegéből), de bátran újítottak maguk is (pl. a német nyelvi anyag szakszerű bemutatásával). Rászolgáltak megbecsülésünkre. De elismeréssel kell adoznunk Tolna megye Tanácsának is a nemes célú munkálatok megértő és nagyvonalú támogatásáért.

Kiss Lajos

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó. Bp., 1980. 392 o. + 21 fényképmelléklet

I. A magyar nyelvtörténet legbecsesebb forrásai az Árpád-kor szövegemlékei: a Halotti Beszéd, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-Siralom és a Gyulafehérvári Sorok. Vizsgálatuk nemcsak erkölcsi kötelessége az egymást váltó